

NASLIJEĐE POSTMODERNIZMA U ERI POST-ISTINE: NOVA INAČICA KRIZE UPRAVLJIVOSTI DEMOKRACIJA

Vedran Jerbić

<https://orcid.org/0009-0002-7253-6387>

Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu

<https://doi.org/10.20901/an.21.07>

Pregledni rad

Zaprimljeno: 23. 7. 2024.

Prihvaćeno: 4. 11. 2024.

E-mail: vedran.jerbic@fpzg.hr

Sažetak Autor u radu preispituje tezu da su postmoderne teorije doprinijele ulasku u epohu post-istine. Kritika se izvodi tako što se diskurs post-istine smješta u širi i stariji kontekstualni okvir narativa o krizi upravljivosti demokracija. Referentna točka tog kontekstualnog proširenja je izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija* (Crozier, Huntington i Watanuki). Izoliraju se sličnosti jezika i pojmovnih odnosa dvaju narativa o krizi. Diskurs post-istine zatim se reartikulira kao ponavljajući narativ opće krize upravljivosti nastale zbog "viška demokracije". Također ga se nastoji shvatiti kao zakašnjelu reakciju na transformaciju onog oblika moći modernog društva priključenog na autoritet znanja/istine, a za koji se sada tvrdi da zapada u krizu, između ostalog pod teretom postmodernističkog naslijeđa. Diskurs o ulasku u epohu post-istine se, konačno, razumije kao vrsta nostalgije za hijerarhijskim, centraliziranim modelom distribucije znanja/istine.

Ključne riječi post-istina, postmodernizam, demokracija, disciplinarna moć, kriza

Uvod¹

Ovim radom želim preispitati tezu da su postmoderne ideje pridonijele stanju tzv. post-istine (McIntyre, 2018; Cosentino, 2020; Lichtenberg, 2021; Hussain, 2019; Salgado, 2018; Craik, 2019; Kakutani, 2018; Wight, 2018; d'Ancona, 2017). Nastojat ću pokazati da napad na naslijeđe postmodernizma od strane istraživača koji nas uvjeravaju da živimo u eri post-istine, nije ništa drugo nego još jedna epizoda u *ponavljajućem narativu o krizi upravljivosti demokracije*. Taj ću kontinuitet, naspram diskontinuiteta kojeg propovijedaju kroničari post-istine, dokazivati tako što ću proširiti kontekst analize, pri čemu će mi kao točka proširenja poslužiti izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija* (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975). Proširivanje konteksta

¹ Rad je nastao u sklopu projekta CHANSE 2021 – "Researching Europe, Digitalisation, and Conspiracy Theories" (REDACT) No. 101004509 kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost.

ima za cilj ukazati na podudarnost dva narativa o krizi, 1975. i 2016., a samim time dovesti u pitanje argument da fenomen post-istine predstavlja epohalnu promjenu u odnosu demokracije i istine. Izvještaj Trilateralne komisije prikladan je za tu zadaću jer je najbliži tezama koje danas postavljaju kroničari post-istine.² Shodno tome, izvest ću teorijsku kritiku popularne hipoteze da se od 2016. godine dogodio političko-epistemološki prijelom u zapadnim demokracijama i da smo ušli u eru post-istine. Naprotiv, društveni znanstvenici koji nam govore o tom prijelomu, ne čine ništa drugo nego se priključuju na stariji tip narativa o krizi demokracije uzrokovanoj viškom demokracije.

Matram da je razumijevanje fenomena post-istine moguće tek ako se smjesti u širi okvir tog ponavljajućeg narativa, pri čemu se oslabljuje njegova inicijalna kontekstualna partikularnost. A upravo u optužbi protiv postmodernizma³ kroničari post-istine otkrivaju ovo "starije" lice – strah od opadanja hegemonijskog prestiža dijela vladajuće klase čija ovlast za upravljanje proizlazi iz privilegiranog pristupa domeni znanja/istine. Ako se naslijeđu postmodernizma danas predbacuje intelektualni doprinos društvenoj klimi u kojoj skepticizam prema znanstvenoj racionalnosti i autoritetu činjenica umnožava radikalne i polarizirajuće ideje (u kombinaciji s digitalizacijom društva) u tome se očrtava i dvostruka priroda fenomena post-istine: politička i epistemološka kriza u samim temeljima demokratskog društva (Friedman, 2023: 1).⁴ Demokracija, barem ona predstavnička, govore nam (McIntyre, 2018; Cosentino, 2020; Kakutani, 2018), ugrožena je u eri post-istine jer se njena opstojnost smatra vezanom povjerenjem u autoritet stručnjaka/znanja. A iz čega slijedi da je indirektno ugrožavaju reafirmirane postmoderne teorije, s posljedicom da se pravoričke njenih elita više ne uzima s nekadašnjim strahopoštovanjem, što otežava uspješno vladanje *demosom*.

Dva će mi teorijska koncepta poslužiti za dodatno rasvjetljavanje ovog problema: Rancièreovo (2008) oštro razlikovanje između modela zastupničke demokracije i demokracije kao ekscesa jednakosti, odnosno svojevrсна nesumjerljivost između logike političkog predstavnštva i disruptivne snage egalitarizma;⁵ te Foucaultov (1994) pojam disciplinarne moći, posebno aspekt tog oblika moći korelativan diskurzivnoj proizvodnji znanja/istine u modernom društvu (v. i Bidet, 2016: 20-36, također Petković: 2013: 46-56).

² Navedeni Izvještaj nije jedini tekst prikladan za ovu svrhu. Naime, sedamdesetih godina prošlog stoljeća razvila se žustra interdisciplinarna rasprava o postavljanju granica procesa demokracije, a Izvještaj Trilateralne komisije samo je jedan od poznatijih doprinosa. Kako nam pokazuje Chamayou (2021), rasprava o neupravljivosti demokracija u konačnici je postavila teorijske temelje neoliberalne doktrine i njenog odnosa spram demokratskog ekscesa koji je trebao biti obuzdan nužnostima nereguliranog tržišta (*korporativni autoritet analogan političkoj vlasti*). Međutim, možemo otići i dublje u prošlost gdje rasprava o (ne)upravljivosti poprima oblik suprotstavljenosti *ideje* i *zbilje* demokracije, kao u tekstu Hansa Kelsena iz 1920. *O biti i vrijednosti demokracije*. Iako demokratska *ideja* mora biti temelj *zbiljskoj* demokraciji, Kelsen sugerira da sama *ideja* posjeduje razornu komponentu jednakosti koja ne može biti ozbiljena u svojoj potpunosti bez opasnosti po sam demokratski poredak (Kelsen, 2012: 7-37).

³ Ovo nije prvi napad na postmodernizam. Vidjeti primjerice aferu Sokal (Sokal i Bricmont, 1999).

⁴ Za neke je riječ o epistemološkoj krizi za koju je politička kriza samo nusprodukt ili epifenomen (Friedman, 2023), dok se za druge, obrnuto, radi o političkoj krizi povjerenja u autoritete općenito, a epistemološka kriza je samo potkategorija te opće krize (Enroth, 2023).

⁵ Razumijevanje demokracije u ovom će radu biti pod utjecajem napetosti između predstavničkog modela demokracije i egalitarnog ekscesa koji ne može biti do kraja institucionaliziran tehnikama reprezentativnosti.

Također, nekoliko metodoloških predostrožnosti odmah na početku. S obzirom na to da ću se kroz rad fokusirati na sličnosti između diskursa krize 1975. i 2016. u odnosu spram (ne)upravljivosti demokratskih društava, treba uvažiti značajne kontekstualne razlike između ovih dvaju događaja. Ponajviše prisutnost informacijskih tehnologija i društvenih mreža koje današnje stanje "post-istine" čine jedinstvenim,⁶ ali i promjene u strukturi kapitalističkog načina proizvodnje koje su, unatoč neoliberalizmu kao mogućoj poveznici, značajne. To bi moglo navesti na zaključak da su usporedbe koje će uslijediti neprimjerene; tvrdim, međutim, da upravo pojam (ne)upravljivosti demokracija služi kao premosnica pored značajnih kontekstualnih razlika. U tom su smislu i nekada Huntington, Crozier i Watanuki i današnji kroničari post-istine povezani zazorom prema demokratskom ekscesu kojeg uzrokuju procesi demokratizacije koji u društveno tkivo ubrizgavaju preveliku dozu egalitarizma i zahtjeva za decentralizacijom procesa prijenosa znanja i donošenja odluka.

Rad će biti strukturiran na sljedeći način: 1) izložiti ću širi kontekst teze o tome da smo od 2016. godine ušli u epohu post-istine; 2) pozabavit ću se detaljnije samom optužbom koju su znanstvenici zainteresirani za pojam post-istine iznijeli protiv naslijeđa postmodernizma kao katalizatora krize; 3) okrenut ću se izvještaju o krizi demokracije iz 1975. godine s ciljem izdvajanja onih njegovih dijelova koji nam pomažu u razumijevanju podrijetla diskursa post-istine; 4) ponovno ću se vratiti u širi kontekst današnjih odnosa snaga u kojem ću post-istinu tumačiti kao zakašnjelu reakciju na promjenu strukture moći u kasnomodernim društvima, a koju društveni znanstvenici i medijski stručnjaci zainteresirani za ovu temu najčešće izbjegavaju registrirati i uključiti u svoje analize.

Kontekstualne odrednice post-istine

Približno u vrijeme kada pojam post-istine ulazi u vokabular društvenih znanosti, pojavljuje se teza da su postmoderne ideje doprinijele tom fenomenu ili ga čak uzrokovale (McIntyre, 2018: 123-150, Cosentino, 2020; 18-19). Postmodernizam se pritom shvaća kao antagonist prosvjetiteljskog projekta, čije preispitivanje znanstveno-stručnjačke racionalnosti potkopava mogućnosti objektivne istine, univerzalizma i napretka. Tvrdi se da su njegove teorijske premise sada eksploatirane za diseminaciju opasnih vrsta govora (dezinformacija, teorija zavjere, *fake newsa*)⁷ u napadu na liberalno-demokratski poredak. Teorije autora poput Foucaulta, Derride, Lyotarda, Feyerabenda ili Kuhna otada se nediskriminativno svrstava pod kišobran relativizma ili općeg skepticizma prema hijerarhijskom, centraliziranom tipu znanja, da bi ih se u drugom koraku povezalo s diskurzivnim strategijama onih koji napadaju establišment uhodane predstavničke demokracije i njenih elita. Ušli smo u eru post-istine, kažu nam, s postmodernizmom kao intelektualnim osloncem.

Odmah treba napomenuti da argument koji nude kroničari post-istine u vezi s postmodernističkom epistemologijom nije nov, iako ga oni takvim predstavljaju. Naime, politizacija relativističkih tendencija postmodernizma ima povijest dugu gotovo kao i sam postmodernizam. Primjerice, Kurelić (2002) to jasno pokazuje u studiji o Feyerabendovom pojmu nesumjerljivosti gdje izlaže uvjete pod kojima jedan postmodernistički epistemološki pojam postaje politički: "U početku je nesumjerljivost služila kao jedno od filozofskih rješenja dizajniranih za pobijanje

⁶ Iako, to treba naglasiti, i u Izvještaju iz 1975. autori spominju informacijske tehnologije i nove medije poput televizije kao važan čimbenik krize upravljivosti.

⁷ O problematičnosti koncepta "opasnog govora", posebno teorija zavjere, v. Blanuša (2024).

logičkih rekonstrukcija znanstvenog napretka ... Potom nesumjerljivost postaje dio priče o nepoželjnom sjedinjenju znanosti i države, a naposljetku se pretvara u politički relativizam dizajniran za napad na suvremene zapadne konstitucionalne demokracije" (2002: 12). Današnji kroničari post-istine u svojoj optužbi protiv postmodernizma ostavljaju po strani ovu povijest politizacije postmodernističkih pojmova u nastojanju da "mutacije" postmodernizma vežu uz trenutnu konjunkturu krize demokracije.

Pojam post-istine isprva su prihvatili i lansirali anglosaksonski društveni znanstvenici liberalne provenijencije (Cvrtila, 2019: 76). Međutim, kao što ćemo vidjeti kasnije, to ga ne čini liberalnim pojmom.⁸ Njegova ideološka struktura mnogo je bliža Sokratovoj bojazni o prevelikoj slobodi pjesnika i tvorca mitova nego liberalnom diskursu o slobodi. On predstavlja uvjerenje da stari termini ideologije ili propagande nisu bili dovoljni kako bi objasnili procese koji su doveli do uspjeha referenduma o Brexitu ili pobjede Donalda Trumpa na američkim predsjedničkim izborima, što se u literaturi navodi kao prijelomna točka ulaska u eru post-istine. Bio je potreban novi termin⁹ kojim bi se označio navodni *epistemološki rascjep* u koji su odnedavno upale zapadne liberalne demokracije, krizni pojam kojeg obilježava hitnost i ozbiljnost s kojima se danas suočava odgovorna parlamentarno-demokratska politika. A stanje je uistinu ozbiljno, uvjeravaju nas istraživači post-istine. Post-istina "zaustavlja demokratsku raspravu" i najavljuje "smrt ekspertnog znanja" (Hyvönen, 2018: 31, 34). Označava konačni kraj prosvjetiteljskog projekta u zapadnim društvima (Kalpokas, 2019: 1) i proizvodi "zbunjenu javnost koja ne može razlikovati činjenicu, izmišljotinu i mišljenje", vraćajući nas u digitalnu inačicu srednjeg vijeka (Brahms, 2020: 3-4). Njome se urušava razlika između "znanstvenih dostignuća i običnog mišljenja" (Flatscher i Seitz, 2020: 4), stoga demokratski poredak zapada u "patološko stanje" (Dell'Utri, 2020: 222).

Pretpostavka je da su liberalne demokracije ugrožene ukoliko ne uspiju ponovo nametnuti autoritet istinitosti u javnom prostoru u kojem elite proizvode hegemonijsku formu pristanka. I elite i mase pritom sudjeluju u nadmetanju oko "istine" koristeći se argumentom post-istine u difamiranju političkog protivnika. Model istine ovdje na kocki je *korespondencijski*, netko bi rekao naivno-realistički, prema kojem je istinito ono što odgovara empirijskoj domeni činjenica ili se podudara sa zdravorazumskim shvaćanjem objektivnosti (Brahms, 2020: 8). Centristička liberalno-parlamentarna politika svrstava se, barem deklarativno, uz taj korespondencijski model. Time se nada odvojiti od svoje suprotnosti, populističke i konspiratorne politike u kojoj je ta korespondencija ili oportunistički relativizirana ili uspostavljena u suprotnosti s dominantnim kanonom znanja i odobrenim metodama provjere činjeničnosti. *U stanju post-istine na kocki je upravo korespondirajuća teorija istine, onakva na kakvu se oslanja tehno-kratski oblik znanja.*¹⁰

⁸ U samom središtu pojma post-istine je sumnjičavost prema nekontroliranoj slobodi govora.

⁹ Kada je *Oxford Dictionary* proglasio post-istinu za riječ godine 2016. ovako ju je definirao: "Post istina se ... odnosi na okolnosti u kojima objektivne činjenice imaju manji utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja od pozivanja na emocije i osobna uvjerenja" (Oxford Dictionaries, 2016). Ta nam je definicija, međutim, od vrlo male pomoći za šire razumijevanje ovog fenomena.

¹⁰ Kada autori opisuju post-istinu, oni zapravo ponavljaju definiciju drugačijeg modela istine, onog pragmatičnog. Poput ovoga: "mora se ustvrditi da je u okruženju post-istine 'istina' ono što funkcionira u određenoj situaciji, tj. ono što omogućuje shvaćanje sebe i okoline na pozitivno poticajan način. Iako je to u suprotnosti s provjerljivošću kao ključnom vrijednošću, tako stvoren društveni svijet postaje istinit kroz vlastite učinke", tvrdi Kalpokas (2019: 14), dajući zapravo definiciju pragmatizma u teoriji istine.

Fenomenu post-istine, kako je opisan u literaturi, pripada specifično mjesto u općoj topografiji moći u kasnomodernim društvima. Između političko-pravnog oblika moći kristaliziranog u državnim aparatima, ekonomsko-vlasničke moći proizvodnih odnosa i klasne dominacije, te disciplinarne moći (Foucault, 1994), koja zahtijeva poslušnost na temelju hijerarhije znanja i kompetencija, post-istina se ponajviše pojavljuje na terenu ove posljednje. To je polje moći stručnjaka, menadžera, rukovoditelja, nadglednika. Svi se oni na osi *organizacije* (različitoj od *tržišta* i *države*) oslanjaju na autoritet istine i centralizirane i ovjerene oblike distribucije znanja u djelokrugu svojih nadležnosti (Bidet, 2016: 20-36; Foucault, 1994: 137-143; ali i Weber, 2013: 167-178). U eri post-istine taj disciplinarni aspekt moći ne može učinkovito funkcionirati te će kidanje referencijalne veze s istinom kontaminirati i ostale instance moći. Treba se ponovno, tvrde nam stručnjaci nadležni za post-istinu (McIntyre, 2018: 155-157; Kien, 2021: 374), poravnati prema starim linijama izvjesnosti te priznati superiornost onim društvenim skupinama kojima je ona u modernom društvu dana s obzirom na učešće u disciplinarno-organizacijskoj matrici upravljanja. Time će se iznova uspostaviti narušena ravnoteža. S jedne strane ograničit će se moć *suverene države* čija koncentracija moći zahtijeva kontrolu od strane neovisnih stručnjaka, a s druge strane upravljat će se nepredvidivim *mnoštvom* koje bez nadzora zapada u demokratski eksces. Jer stručnjaci nas upozoravaju: kada *država* gubi referencijalnu vezu s istinom pojavljuju se autokratske figure suverenosti, a kada demokratsko *mnoštvo* gubi tu vezu, dolazi do "tiranije većine" ili do povratka u neku vrst hobsovskog prirodnog stanja.

Problem je, međutim, još slojevitiji. Državni aparat danas više nema nekadašnju kontrolu nad sredstvima masovne komunikacije i protok informacija sve se manje odvija jednostranim kanalima tradicionalnih medija (Harsin, 2015: 329).¹¹ U tome liberalno-demokratska država i njene znanstvene i medijske ustanove sada vide problem. Diskurs kvalificirane "istinitosti", koji se prenosio koncentriranim ideološkim aparatima i omogućavao hegemonijsku proizvodnju pristanka, sve je više van dohvata i suverene i disciplinarne moći, utoliko što su se obje oslanjale na institucionalne arhitekture kontrole i pokornosti. U digitalnom prostoru (posebno društvenim mrežama), obilježenom decentralizacijom i deteritorijalizacijom od modernih institucionalnih arhitektura, moć funkcionira prema drugačijoj logici. Tamo dolazi do poticanja svakog tipa bihevioralnog inputa kojeg se može monetizirati (Zuboff, 2019; Han, 2020; Varoufakis, 2023), stoga i onog tipa govora (teorija zavjere, dezinformacija, *fake news*) kojeg liberalna tehnokracija smatra opasnošću za demokratski poredak. Ti su novi prostori komunikacije algoritamski koordinirani prema ekstrakciji bihevioralnog viška u ekonomiji nadzora čiji je cilj zarobljavanje pažnje svojih korisnika pod svaku cijenu (Zuboff, 2019: 63-97). Stvar je u tome što nova logika digitalne moći zbog svoje tehnološke kompleksnosti izvana izgleda kao prostor slobode i ekscesa koji izmiče doseg suverene i disciplinarne moći – iako se zapravo u digitalnom prostoru odvija sasvim drugačije zatvaranje i kontrola od

¹¹ "Pogon novinarstva danas je 'hidra s mnogo glava', s doslovno milijunima kanala, mrežnih stranica, sažetaka vijesti, društvenih medija; pored mreže kanala i nacionalnih novina iz zlatnog doba koje se (u većini zemalja) mogu prebrojati na prste jedne ruke. U tom smislu, geografija vijesti i istine pomaknula se baš kao i temporalnost potrošnje vijesti. Vijesti se više ne isporučuju ujutro i navečer, niti se emitiraju u šest i osam sati – one su sačinjene od milijuna zvučnih signala i vibracija, rotirajućih točaka koje mijenjaju oblik i/ili nestaju u sekundi, a odvijaju se u afektivno veoma nabijenoj ekonomiji pažnje koja neprestano povezuje i saznaje" (Harsin, 2015: 329; prijevod prema Krstić, 2022: 805).

strane privatnih tehnoloških kompanija (*ibid.*).¹² Diskurs post-istine kulminacija je zakašnjele (akademsko-medijske) reakcije na taj proces: previđajući proces konstitucije nove digitalne moći transformiranog kapitalizma, on raspiruje strahove od novog "demokratskog čovjeka" stvorenog na neumjerenosti društvenih mreža (npr. Dell'Utri, 2020: 222). U idućem koraku taj je stari strah od demokratskog mnoštva preveden na epistemološke kategorije i predstavljen kao novi prijelom u zapadnoj povijesti znanja.

Zabrinuti nas stručnjaci upozoravaju da je nedisciplinirano mnoštvo posebno ranjivo u epohi post-istine. Ono je dezorijentirano diskurzivnom kakofonijom društvenih mreža, nesposobno se snaći u "globalnoj dinamici dezinformacija" (Cosentino, 2020) i "informacijskim zečjim rupama" (Friedman, 2023: 1). Bez hijerarhijskog, centraliziranog poretka znanja i strahopoštovanja prema zastupništvu stručnjaka, ono je izručeno skrivenim akterima i "stranim utjecajima", digitalnim "farmama trolova", teoretičarima zavjera i radikalima svih vrsta. Nesposobno je shvatiti namještenu igru algoritama i monetizacije polarizirajućeg sadržaja u digitalnom prostoru (Salgado, 2018: 317-318; Cosentino, 2020: 4). Kako se ta teza učvršćuje u novim poddisciplinama društvene znanosti zabrinutima za "zdravlje" liberalno-demokratskih poredaka, na mala se vrata vraća vokabular konzervativne psihologije mase: današnji korisnici društvenih mreža za te stručnjake nalikuju na demokratsku rulju od koje vladajuće elite strahuju već duže vrijeme, a koji pod utjecajem novih digitalnih trendova podrivaju temelje parlamentarne demokracije. Skriveni po koridorima društvenih mreža i opskurnim internetskim forumima gdje ih pogled suverene države ne hvata kao što to je činio u "zatvorenim institucijama" poput škole, tvornice ili pedagoško-medicinske ustanove (Goffman, 2011; Foucault, 1994),¹³ potpadaju pod utjecaj digitalno induciranog "epistemološkog anarhizma" (Feyerabend, 1987) u kojem ne postoji poštovanje prema regulativnim i redarstvenim načelima tehnokratskog znanja.

U tome navodno imaju i podršku postmodernističkih teorija. Štoviše, istraživači koji u post-istini vide političko-epistemološku katastrofu, postmodernizam smatraju remetilačkim faktorom (Cosentino, 2020: 18; Kakutani, 2018: 49). Pogledajmo nekoliko tih "remetilačkih faktora". Kuhnova (2013) tvrdnja da znanost ne napreduje progresivno-linearno nego da svaka paradigma nosi vlastiti nesumjerljivi skup pojmova i teorija; Feyerabendov (1987) napad na same principe znanstvene metode kao nositeljice znanstvenih otkrića; Derridina (1976) teorija o nestabilnosti strukture jezičnog znaka i njegove nemogućnosti reprezentacije neposredne zbilje; Foucaultova (1994, 2013) ideja da se znanje ne može formirati neovisno od odnosa moći koji ga neizbježno prožimaju; Lytoardova (2005) najava da smo ušli u doba u kojem "velike priče" više nemaju legitimaciju a univerzalnost postaje despotska... Svi su oni sada sumnjivci u novom okruženju nepovjerljivom prema politici i diseminaciji postmodernističkog diskursa izvan granica akademije. A ako jezični znak ne može biti nositelj istine i ako se znanost ne može odvojiti od zahtjeva moći, kako

¹² Mnoštvo koje se odvaja od disciplinarnih institucija modernog društva sada je izručeno jednoj novoj postsuverenoj, postdisciplinarnoj moći. Iako je internet slavjen kao prostor horizontalne komunikacije, enorman razvoj tehnoloških kompanija ponovno je uveo vertikalne odnose moći u digitalnom prostoru (Zuboff, 2019: 128-174).

¹³ Iako ih, naravno, tamo hvata jedan drugi pogled, onaj "digitalnog panoptikona" (Han, 2017). Također, iako među njima postoje dodirne točke, Goffmanov pojam totalne institucije ne preklapa se Foucaultovim pojmom disciplinarnosti, a i teorijske i metodološke perspektive dvojice autora su bitno različite (usp. Hacking, 2004).

to sugeriraju postmodernisti – kako liberalno-parlamentarna politika može racionalizirati svoje odluke proglašom stručnjaka? I kako ti stručnjaci mogu zadržati status autoriteta suočeni s kritikom koja im njihov vlastiti jezik proglašava strukturno neadekvatnim u reprezentaciji zbilje?

Optužba protiv postmodernizma dolazi u trenutku kada se opet traži zatvaranje pristupa znanju i raspodjela jurisdikcija. Za dvije kritične točke – pandemiju koronavirusa i klimatsku krizu – tvrdi se da nam demonstriraju opasnosti refleksije o prirodi i podrijetlu znanja u kasnomodernim društvima. Poimati znanje ili istinu kao *proizvedene* društvenim praksama i kalkulacijom moći, a ne *otkrivene* rigoroznim znanstvenim metodama, postaje ne samo akademski nepoželjno nego i politički opasno. Time se amplificira narušeno povjerenje u demokratske institucije i potkopava legitimnost društvenih elita, otežavajući glatko upravljanje i otvarajući prostor političkom radikalizmu. Logika nepovjerenja polako prelazi u neposlušnost prema svakom obliku elitizma, ne više na razini ideologije, nego na dubljoj epistemološkoj razini neprijateljstva spram impersonalno upravno-disciplinarnog aparata koji čini kostur svake moderne države.

Anatomija optužbe

Postmodernizam se danas napada i s lijeve i s desne strane političko-ideološkog spektra (Newman, 2023: 18. 59; Krasni, 2020). U kontekstu navodnog ulaska u epohu post-istine percipira ga se instrumentaliziranim i od ekstremista i od elita,¹⁴ a protiv racionalnosti sistema predstavničke vladavine i ekspertnog znanja. Iako je nastao kao protuautoritarni pokret s lijeva, on se sada posvuda smatra retoričkim sredstvom u rukama autoritarnih snaga koje ruše liberalno-tehnokratski poredak (Newman, 2022: 56). Također, tvrdi se da kontaminira tradicionalne političke doktrine poput socijalizma ili liberalizma, čineći njihove dekonstruirane kategorije politički neupotrebljivima. Primjerice, Susan Neiman (2023) drži da su postmoderne ideje "iskvarile" tradicionalnu socijalističku ljevicu napučujući je svojevrsnim identitetskim tribalizmom, udaljujući je time od njene "prirodne" baze i univerzalističkih pretenzija. Slične argumente za liberalizam ponavlja Yasha Mounk (2023), koji mutirani postmoderni liberalizam naziva "progresivnim separatizmom". Drugim riječima, tvrdi se da i postmodernistička ljevica i desnica, koketirajući s relativističkom epistemologijom, odustaju od modernističkog ideala istinitosti i objektivnosti koji se smatrao nužnim sastojkom racionalne demokratske politike.

Međutim, više od utjecaja na stranačko-ideološke kategorije, za problem ovog rada važno je da aktualna optužba protiv postmodernističkog naslijeđa u sebi artikulira dvije povezane krize: *političku*, u kojoj se na svim razinama preispituje odnos nejednakosti između onih koji vladaju i onih nad kojima se vlada, odnosno sama logika reprezentativnosti i elitizma;¹⁵ i *epistemološku*, kroz koju se dovodi u pitanje znanstveno utemeljeno upravljanje društvom i privilegirana pozicija ekspertnog znanja.

¹⁴ Pitanje je li Trump čitao Derridu ili Foucaulta postaje doskočica jednog dijela medijskih komentatora koji se bave problemom post-istine (usp. Williams, 2017; Illing, 2019).

¹⁵ Dodatno usložnjava situaciju to što političke elite koriste protuelitistički argument (pogonjen postmodernističkim relativizmom) u trenutku kada im to oportunistički odgovara.

U nastavku ću prikazati najglasnije argumente protiv postmodernističkih ideja u kontekstu njihova doprinosa stanju post-istine.¹⁶ Počet ću s knjigom *Post-istina* [*Post-Truth*] filozofa znanosti Leeja McIntyre (2018), koja ima ambiciju mapirati uzroke ovog prijeloma. McIntyre nas uvjerava da naslijeđe postmodernizma stoji uz bok kognitivnim pristranostima, tradicijom negiranja znanosti, krizom nepovjerenja u demokratske institucije i eksplozijom društvenih mreža kao varijablama odgovornima za današnje stanje post-istine. On postmodernizam shvaća kao "pristup u kojem se sve preispituje, a vrlo malo toga je uzeto zdravo za gotovo", kaže da je riječ o "akademske debatama oko nemogućnosti objektivne istine iskorištenima kako bi se napao autoritet znanosti" (2018: 14, 125). Smatra ga "akademske cjepidlačenjem oko pitanja istine" (*ibid.*: 14). Iako priznaje da je katkad iz pozicije povijesti filozofije bilo legitimno povesti debatu o konceptima istinitosti i objektivnosti, smatra da su postmodernisti otišli predaleko u tome, "ne predviđajući štetu koju bi to moglo prouzrokovati" (*ibid.*: 127). Stoga ga zabrinjava širenje postmodernističkih ideja van uskih granica akademije – posebice onih Derride i Foucaulta. Derrida mu je problematičan jer postulira da sam autor nije jamac konačnog značenja vlastitog teksta i da je svaki tekst potrebno dekonstruirati kako bi se u njemu prepoznale konstitutivne binarne opreke koje perpetuiraju prešućene ili neosvijestene društveno-političke nejednakosti i hijerarhije (*ibid.*: 125). Ta je zamisao opasna, presuđuje McIntyre, ako se proširi do te mjere da se na sve gleda kao na tekst kojeg je potrebno dekonstruirati, čak i prirodne ili medicinske znanosti, jer se dolazi u nezgodnu situaciju da "nema točnog odgovora, samo narativi", nema objektivnosti, samo različite perspektive. I onda iz tog pluralizma perspektiva, nerazvrstanih prema hijerarhiji ili stupnju važnosti, postaje sve teže utemeljiti i opravdati *dominantnu* perspektivu iz koje bi se legitimirala prevlast znanosti i racionalnost javnih politika (*ibid.*: 125, 128).¹⁷ Iz sličnog razloga Foucaultu zamjera izjednačavanje konstitucije znanja s uspostavljanjem autoriteta, smatrajući da se time znanstveni poduhvat reducira na pitanje tko ima moć nametnuti kriterije "istinitosti" i time perpetuirati vlastitu ideološku poziciju (*ibid.*: 126). Posebno ga muči što je u takvom okruženju javnosti sve teže prihvatiti pravorijeku stručnjaka bez da oni koji ih izgovaraju zvuče autoritativno (*ibid.*: 126).

McIntyre opasnost vidi u novom tipu postmodernista – naziva ih "desničarskim postmodernistima".¹⁸ Oni usmjeravaju odjeke postmodernističkih ideja protiv znanstvene racionalnosti i stručnjačkog znanja, a time i protiv epistemoloških osnova liberalne države, kopajući time puno dublji rascjep od neslaganja oko ideologija stranačkih programa. Zabrinjava ga da se desni populist ne libe preuzeti vokabular i repertoar diskurzivnih tehnika dojučerašnjih političkih oponentata s ljevice kako bi

¹⁶ Opći argument protiv postmodernizma u kontekstu ulaska u eru post-istine najčišće sažima Hussain: "Da bismo razumjeli tragičnu propast istine i evoluciju post-istine, moramo se vratiti postmodernizmu. Post-istina dobiva svoj legitimitet iz postmoderne premise o nemogućnosti bilo kakve objektivne istine" (Hussain, 2019: 153).

¹⁷ Jedan drugi autor ovako će sažeti kritiku dekonstrukcionista: "Vidjeli su 'tekst' u svakom ljudskom ponašanju koje može dobiti bezbroj tumačenja iz različitih subjektivnih perspektiva. Ako ne postoji jedinstveno značenje za 'tekst' ili ako jedno tumačenje nije ispravnije od drugih, onda je zaključak da ne postoji jedna objektivna istina" (Brahms, 2020: 12).

¹⁸ Npr., desničarski postmodernist bio bi, prema ovakvom tumačenju, republikanski senator Ted Cruz kada napada modernu znanost argumentima koji podsjećaju na teoriju Thomasa Kuhna: "Povijest je puna različitih primjera 'znanstvenog konsenzusa' koji se pokazao potpuno pogrešan, a mantra o ustaljenoj znanosti često je maska za političku agendu koja sprečava znanstvenike da postavljaju pitanja koja nisu u skladu s političkom agendom" (*Forbes Breaking News*, 2022).

politizirali i osporili autoritet stručnjaka, onemogućavajući konsenzus o ključnim društvenim pitanjima (McIntyre, 2018: 133). Figure toga mutiranog postmodernizma McIntyre vidi posvuda: u redovima kreacionista koji napadaju teoriju evolucije, poricateljima klimatskih promjena, teoretičarima zavjere na društvenim mrežama, antikvakerima, populističkim političarima i njihovim sljedbenicima (2018: 14, 136-137, 145). Iako nije vjerojatno, kako tvrdi, da su današnji "desni populističari čitali Derridu ili Foucaulta" (*ibid.*: 140), te su ideje u tolikoj mjeri postale dio općeg kulturnološkog idioma da opstoje u javnoj sferi u obliku tinjajućeg nepovjerenja prema elitama i stručnjacima.¹⁹ Postmodernna maksima da "znanost nema monopol nad istinom" (*ibid.*: 141) postaje za njega opasna ako se kooptira i koristi na frontu tzv. kulturnog rata: iz nje izvire opća kriza legitimnosti poretka, odbacivanje diskurzivne racionalnosti koja je predviđala minimum konsenzusa o samim uvjetima što bi to trebao biti *istiniti iskaz*. Kako je dakle u eri post-istine, diskurzivno usidrene u postmoderni okvir, na kocki sama temeljna racionalnost, njegov je zaključak da u "eri post-istine moramo osporiti svaki pokušaj zamagljivanja činjeničnog stanja i boriti se protiv neistine prije nego se uspiju namnožiti" (*ibid.*: 155-157). Međutim, kako to učiniti bez suspenzije slobode govora ili nekih drugih zajamčenih prava ili produbljivanja polarizacije, bez da lijek postane gori od bolesti, McIntyre ne daje odgovor.

Među postmodernistima koje McIntyre nabroja, kao kuriozitet se izdvaja slučaj francuskog filozofa i sociologa Bruna Latoura u ulozu svojevrsnog pokajnika postmodernističkog pokreta. Naime, u tekstu iz 2004., Latour se posipa pepelom zbog socijalno-konstruktivističkog (i relativističkog) pristupa proučavanju znanstvenog habitusa i procesa proizvodnje "znanstvenih činjenica". U ispovjedničkom se tonu preispituje nije li njegov napad na "predrasude skrivene iza pojavnosti objektivnih iskaza" i inzistiranje na "manjku znanstvene izvjesnosti" dokaza dobivenih znanstvenom metodom u konačnici bilo kontraproduktivno, hraneći reakcionarne društvene snage. "Što smo zapravo željeli kada smo s toliko upornosti željeli pokazati društvenu konstrukciju znanstvenih činjenica? (...) Što ako su objašnjenja koja automatski pribjegavaju moći, društvu, diskursu nadživjela svoju korisnost i srozala se do te mjere da sada hrane najlakovjerniju vrstu kritike?" (Latour, 2004: 227, 229). Odgovor je za Latoura u skladu s narativom kroničara post-istine: u današnjoj situaciji sve je manja razdaljina između postmodernističkih socijalno-konstruktivističkih kritičara i teoretičara zavjere ili ekstremista koji sada "koriste upravo argument socijalne konstrukcije kako bi uništili teško izborne dokaze koji bi nam mogli spasiti živote" (Latour, 2004: 227). U takvoj situaciji jedini je izlaz, daje se naslutiti iz njegove argumentacije, ponovna uspostava društvenog autoriteta znanosti.²⁰

Veoma sličnu poziciju onoj McIntyreya i Latoura zauzima i teoretičar masovnih medija Gabriele Cosentino u empirijskoj usmjerenijoj studiji *Social Media and*

¹⁹ Jedan drugi autor ima sličan argument: "Ne tvrdim da su Trump i drugi u njegovoj administraciji čitali nešto poput Kuhna, Foucaulta ili Wittgensteina. Problem je gori od toga. To je strukturno pitanje. Povećani pristup obrazovanju prozeo je te ideje kroz društveno polje. Malo ljudi koji su pohađali sveučilišta slušajući društveno-humanističke predmete u posljednjih 30 godina moglo je izbjeći izloženost tim idejama. Inicijalni relativizam, koji je logična krajnja točka tih ideja, sada je duboko ukorijenjen u zapadnim društvima" (Wight, 2018: 25).

²⁰ Međutim, argument je slojevitiji no što ga predstavljaju kroničari post-istine i srednjestrujaški mediji. Čak i "povratak autoritetu znanosti" za Latoura ne znači povratak naivnoj znanstvenoj izvjesnosti. Latour ističe da pozivanje poricatelja klimatskih promjena na neizvjesnost kauzalnog dokazivanja klimatskih promjena ne smije zaustaviti javne politike i istraživanja klimatskih promjena. "Neizvjesnost" za njega nije argument protiv znanosti nego, baš suprotno, poziv na još više znanosti (v. u: Vrieze, 2017).

the Post-Truth World Order (2020). Tamo već na prvoj stranici deklarira postojanje globalne "epistemološke krize koju je donio postmoderni relativizam", sada pojačan logikom društvenim mreža (Cosentino, 2020: 1). Ponavlja zabrinutost da je tzv. "postmoderni senzibilitet" koji je 60-ih godina prošlog stoljeća bio na strani protukulturnog pokreta ljevice, sada emigrirao na desnu stranu političkog spektra na kojoj dekonstrukcija "velikih pripovijesti" ima puno zlokobniji prizvuk (2020: 4). Pred očima mu je isti sumorni politički horizont kao i McIntyreu: rast populizma i radikalizma, sve veća "krhkost zapadnih demokracija", dolazak Trumpa na vlast, Brexit i nova geopolitička previranja između Rusije, Kine i zapadnog svijeta. Uvodi međutim i jedan noviji pojam u raspravu – *globaliziranu javnu sferu*. Za nju tvrdi da ju je sve teže nadzirati i disciplinirati u ambijentu "ideološke fragmentacije i kulturološkog relativizma" naslijeđenog od postmodernizma (2020: 11, 18). Ako je tradicionalna javna sfera, kao opće mjesto liberalne politike, bila pod relativnim nadzorom suverene nacionalne države i njenih "zatvorenih" institucija (i ideoloških aparata), ona globalna se sada posredstvom mrežno-digitalne komunikacije uspijeva udaljiti od središta poretka, u zakutke mreže gdje upravljači mnijenjem više ne uživaju nekadašnji prestiž. Nužno "policijskog" nadzora te decentralizirane globalno-mrežne javne sfere kako bi se spriječila diseminacija ne-istinitog narativa kod Cosentina se usko veže uz ponovno uspostavljanje "granica između stručnjačkog i ne-stručnjačkog znanja". Time bi se, uvjerava nas, prevenirali "oblici narodne neposlušnosti prema znanstvenom autoritetu" i vratilo povjerenje u liberalno-demokratski poredak sprečavajući pojavu "post-činjeničnog relativizma" (2020: 20, 142-143).

Među empirijskim studijama slučaja kojima se bavi, Cosentino postmodernizam veže uz slučaj informacijskog rata Rusije protiv Zapada. Tvrdi da je postmoderni senzibilitet bio dio strategije ruske Internetske istraživačke agencije u njenoj umiješanosti u američke izbore 2016. s ciljem stvaranja konfuzije i pretvaranja interneta u "nepouzdana izvor informacija" (Cosentino, 2020: 44). Diseminacija relativizma i općeg skepticizma prema službenim izvorima informacija služila je potkopavanju legitimiteta demokratskog procesa (*ibid.*). Sličan argument ponavlja i P. B. Craik (2019) kada govori o direktnoj instrumentalizaciji postmodernističkih ideja u ruskom informacijskom ratu protiv zapadnih liberalnih država. "Primijenjeni postmodernizam", kako ga naziva, upotrijebljen je da bi se "destabilizirala protivnikova politička struktura" i izazvala "epistemička nesigurnost među ciljanom populacijom potkopavajući postojeće veze povjerenja između nje i izvora informacija na koji se oslanja" (Craik, 2019: 12).²¹ Postmoderna teorija jezika i značenja,²² prema kojoj jezični znak svoje značenje ne duguje "prirodnoj" vezi s referentom nego kontingentnoj pozicioniranosti u diferencijalnoj strukturi, za Craika potpiruje "instrumentalizirani skepticizam" i onemogućava proizvodnju "činjenica". Time su zahvaćeni i pravorijeci znanstvenika i odluke o javnim politikama. Nagriza ih sumnja u nestabilnost jezične strukture kojom obavještavaju javnost o svojim namjerama i rezultatima (Craik, 2019: 12). "Primijenjeni postmodernizam" pritom se razlikuje od starog pojma propagande, jer je potonja nastojala "promovirati istine jedne partikularne strane, dok postmodernizam promovira svjetonazor u kojem je sama istina relativna" (*ibid.*: 14). Rezultat je podrivanje "percipirane objektivnosti zapadnih

²¹ Indikativna je ovdje Craikova analogija s jednom od varijacija Milgramova eksperimenta, naime situacije u kojoj prisutnost više autoriteta koji ne mogu postići konsenzus potkopava povjerenje u autoritet kao takav (Craik, 2019: 14).

²² Teorijski izgrađena na kritici Saussureove (1989) strukturalne lingvistike i Lévi-Strausove (1989) strukturalne antropologije.

stavova i vrijednosti, pretvarajući ih u samo jedan među brojnim samointeresnim pozicijama u roju konkurentskih narativa" (*ibid.*: 14, 19).

Nešto umjereniji napad na postmodernizam dolazi od Saula Newmana, post-strukturalističkog anarhista, kako sebe naziva (Newman, 2022; 2023). Njegova je početna premisa da postmoderna kritika – iako je imala smisla šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, uperena tada protiv modernih oblika moći koji su za svoju legitimaciju i reprodukciju *trebali* institucionaliziranu "istinuu" – sada ima kontraproduktivan učinak. Smatra da je upravo uspjeh postmodernizma, u potkopavanju epistemoloških osnova modernih institucija, učinio sam sebe opasnim u trenutku kada perpetuacija hegemonije više ne ovisi o tim institucijama. Ako se danas, ističe Newman, moć sve manje služi istinom, tada je "neodgovorno, ili opasno naivno, nastaviti dekonstruirati činjenice, dokaze i znanost kao da i danas imaju ikakav autoritet" (Newman, 2023: 19).²³ Tvrdi da je "naivnost postmoderne kritike" u eri post-istine to što previda obrat u strukturi moći u post-industrijskom društvu,²⁴ gdje se moć uspjela odvojiti od zahtjeva istine i time učinila upitnom slavnu Foucaultovu hipotezu o imanentnosti istine/znanja i moći (Newman, 2023: 19, 24; 2022: 59). Kada se tome pridoda da je desnica "naučila govoriti jezikom postmodernizma" i da današnji populisti koriste inačicu fukoovske hipoteze da bi "očuvali najgore elemente neoliberalnog poretka", potrebno je iznova braniti znanost i stručnjake i sam koncept istinitosti (Newman, 2023: 19, 26). Kakvu pak istinu je potrebno braniti? Newman daje tek magloviti odgovor, sugerirajući "povratak na ideju da sama istina može biti radikalno disruptivna, da može biti na strani kretanja i transformacije, a ne *statusa quo* i da može biti protuinstitucionalna i suprotstavljena konsenzusu" (2023: 28).

Manje-više slični argumenti se nastavljaju i kod brojnih drugih autora. Navest ću još nekoliko primjera, iako većina ponavlja iste stvari. Osim uobičajenih krivaca poput Foucaulta, Derride ili Lyotarda, za Colina Wighta (2018) problem je i u Thomasu Kuhnu. Ističe da njegova ideja napretka znanosti putem revolucionarnih prijeloma i zbacivanja prethodnih paradigmi daje teorijski legitimitet "alternativnim činjenicama" uperenima protiv stručnjačkog znanja (Wight, 2018: 23). Problem s pojmom "paradigme" po njemu je da "svaka ima svoje činjenice", nesumjerljive s prethodnim paradigrama, što daje vjetar u leđa onima koji žele osporiti konsenzus znanstvene zajednice. Posljedica je da "Trump i njegovi pristaše mogu s pravom tvrditi da jednostavno okupiraju drugačiju paradigmu" (Wight, 2018: 23). To je sukladno tezi o zamjeni "ontologije realnosti" "konstrukcijom realnosti" kao uzroku postčinjeničnog relativizma, koju iznosi Salgado (2018). Iako priznaje doprinos postmodernih ideja pluralizmu, Salgado u istom dahu za taj postmodernistički induciran pluralizam tvrdi da danas potpaljuje radikalno desne populizme i nacionalizme (2018: 324). Naravno da ne objašnjava strukturu te uzročnosti nikakvim konkretnim kauzalnim primjerima. Više ju muče "sumnje u 'istine' koje svoj izvor imaju u autoritetima" i to što se epistemološka kriza udvostručuje u onoj političkoj, stvarajući animozitet prema "tradicionalnim političkim akterima i institucijama" (Salgado, 2018: 326, ali i Enroth, 2023: 179). S još više alarmizma Kakutani (2018) naglašava

²³ Newman (2023: 19) se pita: nije li i sama moć danas postala "postmoderna"? Govori o "novim formama političke moći" koje se više ne bave "suzbijanjem istine" nego "fragmentiranjem svakog osjećaja zajedničke društvene stvarnosti" (Newman, 2022: 59).

²⁴ Newman naznačuje to kao prijelaz prema digitalizaciji istine: "Diskurzivna proizvodnja istine više se ne oslanja na hegemonističke institucije, već na sofisticirane algoritme i podatkovnu prediktivnu analitiku" (Newman, 2023: 23).

kako je "evanđelje postmodernizma ... preoteto od strane populističke desnice" infiltrirao javni prostor, već načet demokratskim ekscesom društvenih mreža (2018: 11, 37, 39). "Epidemija *fake newsa*" u digitalnom prostoru za nju se ne može razdvojiti od postmodernih teorijskih konstrukcija poput "tekstualne neodređenosti", "alternativnog načina spoznaje" ili "lingvističke nestabilnosti". Sve su one, tvrdi, "pretenciozne verzije fraza koje su svojedobno koristili Trumpovi suradnici kako bi objasnili njegove laži" (2018: 54). Kakutani zaključuje da, napadajući nepobitnost objektivne istine, postmodernizam podriva same temelje naših liberalno-demokratskih poređaka, stoga u epohi post-istine ne smije više biti mjesta "filozofskom odbacivanju objektivnosti" (Kakutani, 2018: 39).

Inače će posljedice biti katastrofalne. Harsin (2018) nas upozorava da bi to mogao biti potpuni "raspad sustava društvenog povjerenja" i konačni poraz "legitimnih javnih iskazivača istine" (2018: 1-2). Horsthemke (2017) ide još i dalje te povlači paralele s orvelovskim Novogovorom i distopijskim scenarijem u kojem će "odsustvo zajedničke posvećenosti racionalnosti i istini" onemogućiti samo funkcioniranje društva (2017: 7). Treba stoga odlučno ustati protiv "fetišizma kognitivnog pluralizma i epistemološke raznolikosti", poziva nas Horsthemke; jer da bi bilo kakvo "razumijevanje" ili "smisao" bili mogući, moramo odbaciti štetni perspektivizam i referirati na "stvari kakve doista jesu" (*ibid.*: 7). Lijek je ovdje samo jedan, uvjerava nas Kien (2021: 374): "rigorozna, racionalna metodologija" utemeljena na čvrstim znanstvenim dokazima koja bi nas trebala izliječiti od postmodernističkog relativizma. To posebno vrijedi u okruženju digitalnih medija i društvenih mreža u kojem su svi ovi problemi navodno dodatni amplificirani i nezaustavljivo potiču radikalizaciju društva.

Višak demokracije i kriza upravljivosti

Kako shvatiti ove kritike postmodernizma? Prvo, smatram da ne treba braniti postmodernizam. Naime, on je na neki način predvidio ovaj obrat. To da sada permutirane Derridine ideje čine dio diskurzivnih strategija populista, antivaksera ili poricatelja klimatskih promjena, ne diskreditira njegovu teoriju autorstva ili značenja. Štoviše, pokazuje je iznenađujuće točnom – da niti jedan autor nije konačni jamac značenja teksta, da fluidnost označavanja nadmašuje konkretne autorske intencije i inicijalna kontekstualna ograničenja. Tome ne može pobjeći čak ni Derrida ni njegovi vlastiti tekstovi: oni su također izručeni toj ambivalentnosti, njihovo je konačno značenje uvijek već odgođeno, prekríženo diferencijalnom logikom praznine jezičnog znaka. Isto tako, Foucaultove teze o imanenciji znanja i moći pokazuju se danas u svom punom intenzitetu. Postmoderno znanje, kao nekada ono klasično i moderno koje su postmodernisti stavili pod kritičko povećalo, i samo se sada nalazi u čvoru politike i moći kojemu ne može umaknuti, nego je njime kontaminirano. Time se fukoovske teze vraćaju kao bumerang Foucaultovom naslijeđu – no to ne čini njegovo učenje manje plauzibilnim, baš suprotno.

Drugo, neću ukazivati na to koliko je tanak argument uzročnosti između postmodernističkog naslijeđa i post-istine, niti ću se baviti problemom izrazito selektivnog i reduktivnog tumačenja postmodernističkih autora unutar samog diskursa post-istine. To je već na nekoliko mjesta dovoljno dobro objašnjeno (v. Rosenfeld, 2018). Isto tako, neću dublje ulaziti niti u sam pojam post-istine, najčešće artikuliran bez adekvatne refleksije o filozofskim korijenima pojma istine i aktualnim razlikovanjima između različitih teorija istine (Cvrtila, 2019).

Nasuprot tome, u nastavku želim pokazati da diskurs post-istine (i njegova optužba protiv postmodernizma) ne predstavlja diskontinuitet u povijesti demokracije. Štoviše, radi se tek o novoj epizodi, pod drugim imenom, *starijeg ponavljajućeg narativa o krizi upravljivosti demokratskog poretka*.²⁵ Riječ je o tipu krize uzrokovanom ne manjkom, već *viškom demokracije*.²⁶ Ona nastaje kada određeni procesi demokratizacije, spontani ili planirani, izmiču kontroli elita čineći društvo neupravljivim, a mase nepokornima. "Intenzitet demokratskog života" tada počinje ugrožavati vladavinu zastupnika, stručnjaka, vlasnika (Rancière, 2008: 14). Kao referentnu točku za razumijevanje *kontinuiteta* između diskursa post-istine i takvog tipa krize demokracije uzet ću izvještaj napisan za Trilateralnu komisiju iz 1975. godine pod nazivom *Kriza demokracije: o upravljivosti demokracija*, autora Michela Croziera, Samuela P. Huntingtona, i Jojija Watanukija.²⁷ Smatram da ponovno čitanje Izvještaja, u svjetlu argumenata iznijetih od stručnjaka za post-istinu, omogućuje potpunije razumijevanje današnjeg stanja, a bez čega ono prebrzo postaje izolirana pojava našeg vremena, vezana uz partikularne konjunktore poput trumpizma ili Brexita.

A upravo u optužbi protiv postmodernizma diskurs post-istine najjasnije ponavlja starije teze o krizi upravljivosti demokracija. Napadajući naslijeđa Foucaulta, Derridaa ili Lyotarda otkriva svoj strah od opadanja efikasnosti autoriteta oslonjenih na hegemonijski prestiž istine u samim temeljima modernog društva. Zato i traži ponovno razdvajanje domene stručnjačkog znanja od neposlušnog *demosa*, demarkaciju kompetentnih elita od demokratske rulje i njihovih "alternativnih činjenica". Jer monopol na istinu koji je moderno društvo čuvalo u šaci probраних zanimanja s upravljačkim ovlastima gubi primat u okruženju demokratizacije govora kakvu je izazvala decentralizacija komunikacijskih tokova na internetu i društvenim mrežama. Za stručnjake nadležne za post-istinu to je još jedna potvrda opće krize autoriteta koja je neko vrijeme bila zakrivena idejom o progresivnom potencijalu mrežne strukture digitalnog prostora. Postmodernističko naslijeđe i digitalizacija društva utoliko su loša kombinacija jer potiču spajanje dvije krize – političke i epistemološke – s posljedicom potpunog gubitka povjerenja u "iskazivače istine" (Kien, 2021: 375; Enroth, 2023: 179; Brahms, 2020: 9).

Što se nalazi u Izvještaju o krizi demokracije iz 1975., a da nam je unatoč vremenskoj distanci i kontekstualnim razlikama relevantno za razumijevanje današnjeg stanja post-istine? Oplakujući raspad tradicionalnih institucija koje su održavale "moralno zdanje zapadnih društava", autori Izvještaja opisuju krizu "temelnog institucionalnog okvira vladavine" u kojem dolazi do "dezintegracije civilnog reda, sloma socijalne discipline, slabosti vođa i otuđenja građana" (Crozier, Huntington

²⁵ Radi se o *ponavljajućoj* krizi jer se njene konture, kako tvrdi Rancière (2008), mogu naslutiti još u Platonovoj *Državi*. U kontekstu modernog učenja o demokraciji takav narativ najčešće dolazi iz smjera republikanske kritike koja upozorava na nužnost kontrole ekscesa demokracije. Rancière nam skreće pozornost na rad te kritike koja traži "postavljanje snaga i ravnoteže institucionalnih mehanizama koji bi trebali iz demokratske činjenice izvući ono najbolje što se može izvući, ali istodobno strogo čuvajući dva dobra koja se smatraju sinonimima: vladavinu najboljih i obranu vlasničkog poretka" (2008: 8).

²⁶ Dakle, mogli bi heuristički reći da postoje dva okvirna tipa krize demokracije: kriza demokracije uzrokovana manjkom demokracije i kriza demokracije uzrokovana viškom demokracije. Te se dvije krize dijelom preklapaju s dvjema velikim kritikama demokracije o kojima nam govori Rancière: marksističkoj i republikanskoj (Rancière, 2008: 8-9).

²⁷ Politički značaj Izvještaja Hardt i Negri opisuju kao anticipaciju "neoliberalne razgradnje socijalne države" i svojevrsni "priručnik za Reaganovu i Thatcherčinu revoluciju" (Hardt i Negri, 2009: 45-46).

i Watanuki, 1975: 2, 28). Iako spominju vanjske geopolitičke izazove opstojnosti zapadnih demokracija, najveći izazov vide u unutarnjem funkcioniranju demokratskog poretka. Val demokratizacije koji je zapljusnuo zapadne liberalne države šezdesetih godina za nuspojavu ima sve veću neupravljivost u sedamdesetima – demokracije postaju anomične (*ibid.*:161). Točnije, proliferacija ekscesa demokracije ugrožava *nedemokratsku hijerarhiju* koja čini strukturalni temelj društva koje sebe naziva demokratskim. Formula takvog tipa krize jest da "višak demokracije znači manjak u upravljanju".²⁸ Odnosno, Huntingtonovim riječima, radi se o paradoksu da "uspješno djelovanje demokratske vladavine stvara tendencije koje onemogućuju njeno funkcioniranje" (Huntington, 1975: 161).

Eksplozivni potencijal tadašnje krize korelativan je postojanju "visokoobrazovanog, mobiliziranog i participativnog društva" (Huntington, 1975: 115). Stvaraju ga demokratski procesi koji su se oteli kontroli elita i proizveli nenamjeravane učinke u kontekstu tranzicije u postindustrijsko društvo (Crozier, 1975: 33). Izdvaja se nekoliko ključnih varijabli (zajedničkih i diskursu post-istine): porast broja visoko obrazovanih osoba, smanjenje manualnog u korist nematerijalnog sektora rada, povećanje utjecaja masovnih medija, olakšan pristup znanju i informacijama, kulturalni pluralizam (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 7). Autore također brine napuštanje tradicionalne kapitalističke radne etike i slabljenje institucionalno-odgojnog okvira u kojem je srednjoj i radničkoj klasi nametnuta socijalna disciplina. Sve to umanjuje mobilizacijsku sposobnost demokratske vlasti da od građana zahtijeva "potrebnu žrtvu" kako bi se ostvarili kolektivni ciljevi u suprotnosti s individualnim željama (*ibid.*: 7). Rezultat je "preopterećenje političkog sistema" sve većim zahtjevima društvenih skupina na koje on ne može odgovoriti i "opći skepticizam prema političkim vođama i institucijama" (*ibid.* 8, 164; Crozier, 1975: 12). U isto vrijeme, "tradicionalna sredstva kontrole" više nemaju nekadašnji učinak i narodne mase, opijene rastom životnog standarda i prevelikim očekivanjima, odbijaju nekadašnje oblike prinude na koje se oslanjala moderna liberalna država. Prevladava osjećaj da su zapadne liberalne demokracije "postale neupravljive" (Crozier, 1975: 11, 22).

Dva su navedena uzroka krize relevantna u kontekstu usporedbe s diskursom post-istine i postmodernizmom: *protestna intelektualna klima i utjecaj novih medija*. Prvo, autori upiru prstom u "neprijateljsku kulturu intelektualaca, studenata, učenjaka i medija", referirajući se na naslijeđe 68-e, a time zapravo i na početnu etapu diseminacije postmodernističkih ideja izvan okvira akademije (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 6). Govore o "gnušanju" tih skupina spram "korupcije, materijalizma, neučinkovitosti demokracije i pokornosti demokratskih vlasti prema monopolističkom kapitalizmu" (*ibid.*: 6). "Protestni i revolucionarni stav" oporbenih intelektualaca i srodnih skupina pridonosi neupravljivosti demokracija jer ohrabruje preispitivanje uspostavljenih autoriteta i građanski neposluh (*ibid.*: 7; Crozier, 1975: 30, 32-33). Drugo, ono što autori nazivaju *informacijskim tehnologijama* počinje već tada predstavljati problem za moderne tehnike vladanja.²⁹ Njihov razvoj

²⁸ Huntingtonovim riječima: "Vitalnost demokracije u '60-ima pokrenula je pitanja o sposobnosti upravljanja demokracijom u '70-ima" (Huntington, 1975: 64).

²⁹ Taj argument ima i neskrivenu generacijsku dimenziju: mlađe generacije snose posebnu krivicu za krizu demokratske upravljivosti (Huntington, 1975: 108). Crozier to pripisuje "široko rasprostranjenom nevoljkosti mladih da prihvate ponižavajuće, nedovoljno plaćene niže poslove plavih ovratnika", ali i tome da se njihova energija "lako usmjerava prema besmislenim i negativnim borbama (Crozier, 1975: 27, 29). Jasno je i da današnji argument o društvenim mrežama također skriva tu generacijsku dimenziju.

otežava "održavanje tradicionalne distance koja se smatrala potrebnom za vladanje" te u kombinaciji s "demokratskim etosom" onemogućuje elitama da "spriječe pristup i ograniče informacije" (Crozier, 1975: 13). Barijere koje su nekada osiguravale "fragmentaciju" i "stratifikaciju" između onih koji vladaju i onih kojima se vlada, kao pretpostavku uspješnog upravljanja, polako nestaju (*ibid.*: 24). Već se tada govori o opasnostima "eksplozije komunikacije i društvene interakcije" te prevelikoj "izloženost vlasti medijskom publicitetu" (*ibid.*: 41, 46). To se prvenstveno odnosi na televiziju. Ona je tada bila ono što su internet i društvene mreže danas – novi medij čiji ubrzani razvoj premašuje kapacitete legislativne i represivne kontrole od strane državnog aparata (*ibid.*: 41; Huntington, 1975: 89). Televizija, kažu, "onemogućava održavanje kulturne fragmentacije i hijerarhije nužne za provedbu tradicionalnih oblika društvene kontrole" (Crozier, 1975: 34). Manifestira autonomiju i oblike samoregulacije neusklađene s "transparentnošću i istinom" koju očekuju upravljači društva, "zamađujući percepciju realnosti" (*ibid.*: 35).³⁰ Time diskurs krize 1975. anticipira današnju digitalno-algoritamsku kakofoniju koja državi otežava informacijsku suverenost i oslabljuje moderne tehnologije vladavine.

Posljedice ovakvog tipa krize demokracije – uzrokovane viškom demokracije – autori sažimaju u jednom terminu: *egalitarizam*. Naime, pod pritiskom egalitarizma, koji se u Izvještaju očituje kao zahtjev za "masovnom participacijom" i ekspanzijom "slobode izbora", novo "društvo individualnosti" rastvara starije suverene i disciplinarne strukture moći (Crozier: 1975: 24, 25; Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 161). Problematičnu ideju jednakosti spremno prihvaćaju marginalizirani dijelovi populacije, zahtijevajući pristup u predstavničke procese odlučivanja i buneći se protiv "koncentracije moći" na vrhu, bacajući time klip pod noge razvojnom društvu (Huntington, 1975: 59-60).³¹ No, imperativ rasta BDP-a ili globalne kompetitivnosti ne trpi mušice egalitarnog duha – a taj je duh, ne umaraju se ponavljati autori, neprijateljski nastrojen prema "ekscesivnoj moći ili bogatstvu" (*ibid.*: 59-60). Huntington to ovako podcrtava: "Ljudi više ne osjećaju istu prisilu da se pokoravaju onima koje su prije smatrali superiornijima od sebe u dobi, rangu, statusu, stručnosti, karakteru ili talentima" (*ibid.*: 74-75). Bez tog intenziteta prisile, kolektivni proces donošenja i implementacije političkih odluka, ranije osiguran čvrstim vertikalnim hijerarhijama i asimetričnim pristupom informacijama, sada pati zbog "prevladavajuće preokupacije jednakošću" (*ibid.*: 62,75). Preispitivanje "legitimnosti hijerarhije, prisile, discipline, tajnosti", slabljenje "zatvorenih hijerarhijskih odnosa" unutar zidova modernih institucija, dakle svega onoga na čemu počiva "dobra vladavina" – aktivira proces *deautorizacije*, slom "automatske poslušnosti" kao pretpostavke upravljivosti demokratskih društava (*ibid.*: 93, 108; Crozier, 1975: 27). Autoritet poslodavca, policajca, političara, učitelja, sudca, znanstvenika – odjednom se ne uzima više zdravo

³⁰ Autori tada nisu uzeli u obzir hijerarhijsku struku i poslovne modele televizijskog medija čiju je protestnu oštricu brzo progutala logika profita i kompetitivnosti na kapitalističkom tržištu.

³¹ Zanimljivo je da se slične preokupacije javljaju i u lokalnom kontekstu hrvatske sociologije tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća u teoriji egalitarnog sindroma Josipa Županova, a na što nas podsjećaju nedavne polemike između Dolenc (2014) i Štulhofer i Burića (2015). Radi se također o preokupaciji jednakošću kao prepreci društvenom razvoju. Odnosno riječima Josipa Županova: "Radikalni je egalitarizam veoma disfunkcionalan ne samo za razvoj industrijalizma ... nego je disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije uopće. Radikalni egalitarizam je velika prepreka modernizaciji hrvatskog društva" (Županov prema Burić i Štulhofer 2020: 59).

za gotovo, a građanski neposluh postaje moralna vrlina. Ulazimo u eru post-istine – ali ne 2016. nego 1975.

Poput Platonovog demokratskog čovjeka antike,³² čovjek moderne demokracije kojeg nam opisuje Izvještaj (a reafirmiraju kroničari post-istine) neumjeren je i nestrpljiv: ne poštuje "razlike klase i ranga" i sklon se opijati obećanjima populista; traži uvijek više i više i nezahvalan je prema onome što dobiva od vlastodržaca i upravljača (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 162, Huntington, 1975: 64). Student koji se nekada drznuo dirnuti u skladni brak kapitalističke eksploatacije i liberalne države sanjajući besklasnu utopiju, ekvivalent je današnjem korisniku društvenih mreža koji se svojom "teorijom zavjere" suprotstavlja proglasu vlastodržaca ili pravorijeku stručnjaka. Oboje su manifestacija ekscesa jednakosti. A taj ekscses otežava vertikalnim, centraliziranim hijerarhijama da zahvate i segmentiraju mnoštvo kako su to nekad činile. Na kocki je temeljna poslušnost impersonalnom autoritetu, ona koju Althusser (2018) smatra nultom ideološkom lekcijom koju svatko od nas prima procesom subjektivacije u modernoj državi.

Autori se Izvještaja, kao i kasnije kroničari post-istine, pitaju kako spriječiti širenje tog vala jednakosti koji, nekoć preko televizije i obrazovanja, a danas putem društvenih mreža i digitalizacije, prijeti potkopati temelje razvijenog društva. Odgovor je očekivan i u skladu s tradicijom onoga što Rancière (2008) naziva "mržnjom demokracije". Kako bi se spriječila daljnja dezintegracija razvijenih parlamentarnih demokracija potrebno je ponovno "nametanje socijalne discipline" nepokornom mnoštvu razuzdanom na valu demokratizacije (Crozier, 2008: 24). To uključuje, s jedne strane, planirano usporavanje konkretnih demokratskih procesa, a s druge pažljivo "razdvajanje skupina i klasa" kako bi se preokrenulo rasipanje autoriteta i osigurala distanca potrebna upravljačkoj klasi za nesmetano djelovanje (*ibid.*: 45, 47). Pozdravljaju se inovacije u domeni socijalne kontrole, no isto se tako očekuje da demokratski čovjek prihvati *nejednakost* kao preduvjet uspješne vladavine (*ibid.*: 55, 64). Ako reprodukcija društvenog *statusa quo* inherentno zahtijeva podčinjavanje i ako autoritet sam po sebi podrazumijeva nejednaku raspodjelu – bogatstva, privilegija, kompetencija – ravnoteža se može postići samo održavanjem marginalnosti određenosti skupina stanovništva (Crozier, Huntington i Watanuki, 1975: 162). Štoviše, Huntington naglašava da marginalnost, daleko od toga da bi bila prepreka konsolidaciji građanskog društva u predstavničkim demokracijama, zapravo omogućuje njegovo nesmetano funkcioniranje. Prag demokratskog sustava prema ekspanziji participacije nije visok koliko se misli, stoga su "apatija i neuključenost" u političke procese određenih dijelova populacije konstitutivni efikasnoj vladavini (Huntington, 1975: 114).

Post-istina i transformacija disciplinarne moći

Rješenja koja nam danas propisuju kroničari post-istine nešto su suptilnija i zaodjevnuta auru političke korektnosti. Izvještaj iz 1975. puno je otvoreniji u socijalnom

³² Ovako Sokrat u osmoj knjizi Platonove *Države* opisuje neumjerenosti demokratskog čovjeka: "I tako mu svaki dan prolazi u tome da ugada strasti koja je tog trenutka naišla: čas se opija uz zvuke frule, a čas pije vodu i mršavi; sad radi gimnastiku, a sad je opet lijen i ne mari ni za šta; katkad izgleda kao da se bavi filozofijom; često vodi državne poslove, skače na govornicu, pa govori i radi ono što mu toga časa pada na pamet; drugi put, opet, zavidi ratnicima i onda se ugleda na njih; zatim mu se dopadnu poslovni ljudi i on se baca na trgovinu. Nikakvog reda i nikakve potrebe nema u njegovom životu: to on smatra slatkim, slobodnim i blaženim životom, i za sve to vrijeme on uživa" (Platon, 2023: 561d).

preziru prema narodnim masama, dok kroničari post-istine svoj prezir vješto skrivaju ispod zabrinutosti za održanjem progresivnosti liberalnog društva. Međutim, ciljaju istu "bolest" i nude istu terapiju. Probleme upravljivosti uzrokovane digitalizacijom društva također žele razriješiti discipliniranjem strasti mnoštva: nadziranjem globalizirane javne sfere, privremenim suspendiranjem prava na slobodu govora kako bi se spriječilo širenje "opasnog govora" u digitalnom prostoru, neutraliziranjem demokratskog ekscesa potaknutog decentralizacijom komunikacijskih tokova, reformiranjem društva individualnosti koje prijete autoritetu stručnjačkog znanja (Kien: 2021: 374; McIntyre, 2018: 157; Cosentino, 2020: 20, 142-143). Fragmentacija koju potiče eksplozija "individualnosti" na društvenim mrežama u kombinaciji s općim skepticizmom prema stručnjacima i upravljačima kojeg potpiruje mutirani postmodernizam, dovodi do toga da se sve ozbiljnije raspravlja o održivosti "rastuće razine individualizma u zapadnim društvima" (Salgado, 2018: 323).

Tek kada smjestimo diskurs post-istine i njegovu optužbu protiv postmodernističkih teorija u ovaj širi kontekst krize upravljivosti demokracija – možemo razumjeti njegovo političko podrijetlo. Jer, zašto baš napasti postmodernizam? Zašto nije bilo dovoljno posvetiti se radikalizmu na društvenim mrežama? Ili jednostavno ostati kod analize populizma? Zašto je bilo tako važno pitati se je li Trump čitao Derridu ili Foucaulta? Tražiti kauzalnosti u teško prohodnim i danas već prašnjavim teorijskim tekstovima? Odgovor smo na neki način već dali. Postmodernističko naslijeđe ovdje igra ulogu katalizatora *opće krize autoriteta* koja dotiče samu jezgru moderne države – ideologiju superiornosti/inferiornosti na kojoj počiva razdvajanje između onih koji vladaju i onih kojima se vlada (Barclay, 2020: 101). Relativizam ili perspektivizam kojeg kroničari post-istine napadaju kada na optuženičkoj klupi redaju postmodernistička lica – zapravo je začahureni egalitarizam, skriven u metodologijama interpretativnog pluralizma, epistemološkog anarhizma ili socijalnog konstruktivizma. A time se približavamo samom središtu diskursa o post-istini. I tamo vidimo, ne toliko da demokracija inherentno ovisi o istini, što je teza koju guraju kroničari post-istine, koliko da joj je sistemski potrebna *neegalitarna distribucija znanja i kompetencija da bi u svojem predstavničkom obliku zadržala ideološku premoć*. Štoviše, ono što spomenuti autori nazivaju *istinom* tek je ime za poredak poštivanja hijerarhija proizašlih iz ograničenog pristupa dominantnim konfiguracijama znanja u modernom društvu. Radi se o moći tehnokratskog kadra, na osi *organizacije* naspram *tržišta i države* (Bidet, 2016: 20-24), kao oslonca predstavničkoj demokraciji kad god zakaže njena formalno-legitimacijska procedura, kako bi se pozivanjem na izvanjsko načelo ekspertize izbavila iz naručja neumjerenih zahtjeva mnoštva.

Demokracija koju zabrinuti stručnjaci, proglašavajući da smo ušli u epohu post-istine, žele zaštititi, tehnokratska je tvorba sumnjičava prema strastima mnoštva i neprijateljska prema pluralizmu perspektiva. To je u pravom smislu riječi *post-demokracija*, kako ju definira Colin Crouch (2018). "Elitistički model"³³ koji u narodnim masama vidi samo glasačku mašineriju čija je svrha upravljačima pribaviti legitimitet, dok proces donošenja odluka ostaje privilegijom šačice kompetentnih pripadnika elite: poslovne, znanstvene, političke (Crouch, 2018: 9; Kursar i Vučkojević, 2013: 28-31). U tom je okruženju masama namijenjena apatična uloga i ne gleda se blagonaklono na njihovu opoziciju društvenim autoritetima. Ukoliko dođe do problema u proceduralnoj izvjesnosti demokratskog poretka, krivca se intuitivno traži u eksternim varijablama, najčešće masovnim medijima, populiz-

³³ Ili kako ga opisuje Rancière: "oligarhijski savez bogatstva i znanosti" (2008: 95).

mu, teoretičarima zavjera ili tvrdoglavosti običnog čovjeka koji odbija prihvatiti "prirodne zakone" tržišta i napretka (Crouch, 2018: 12). Strukturne manjkavosti samog predstavničkog modela demokracije, velikim dijelom podređenog logici globalnog kapitalističkog tržišta, rijetko se propituje. Baš tu, izgleda, najjasnije se dodiruju krize 1975. i 2016. Nije stoga neobično da stručnjaci nadležni za pitanja post-istine, kao i autori Izvještaja, zazivaju ("aristokratski") argument star koliko i sama politička filozofija: da bi se zapadne demokracije "popravile", potrebna je svježa demarkacija između manjine koja posjeduje potrebna znanja za upravljanje i odlučivanje (filozof-kralj, moderni političar, stručnjak, menadžer, konzultant) i narodnih masa kojima ostaje bespogovorno slijediti njihove naputke. Jedino potvrđujući tu "prirodnu" nejednakost u svakoj novoj generaciji, moći će se osigurati nadzor nad prijetećim viškom demokracije i spriječiti regresija discipliniranog naroda u iracionalno mnoštvo.

Tu najjasnije vidimo zašto se baš postmoderne ideje smatraju remetilačkim faktorom u diskursu post-istine. Epistemološki pluralizam, semantička fleksibilnost ili metodološki anarhizam postaju političko-ideološka oružja ukoliko njima zamahuju protuestablišmentske skupine koje ne prihvaćaju temeljna pravila "elitističkog modela" demokracije ili imperativ globalnog kapitalističkog tržišta. Baš kao i u varijaciji poznatog Milgramovog eksperimenta,³⁴ samo postojanje pluralističke situacije oslabljuje zahtjev za poslušnošću, a to je ono što za navedene autore, kada se ostvaruje na razini kulturološkog idioma ili masovnog pokreta, stvara plodno tlo za krizu upravljivosti. A ako se vlast političke države najefikasnije reproducira segmentirajući mnoštvo unutar zatvorenih institucionalnih prostora, gdje se najtrajnije utiskuju "normalne" subjektivnosti na temelju strahopoštovanja prema nosiocima diskursa "istinitosti" – sve to postaje ugroženo s dolaskom post-istine. U cijeloj svojoj širini, diskurs post-istine je osuda onih društvenih skupina koje su s razvojem novih informacijskih tehnologija okrenule leđa kvalificiranim pripovjedačima istine. To međutim nije ništa novo, niti nam kroničari post-istine opisuju neki novi prijelom, a što nam demonstrira i ponovno čitanje Izvještaja iz 1975.

Radi se o zakašnjoj reakciji. Pojam post-istine stiže kada su se već odigrali značajni pomaci u strukturi moći u (kasno)modernim društvima. S Trumpom i Brexitom on bilježi tek udaljene simptome – zamjenjujući ih za uzroke. No, već je duže vrijeme poznato da zatvorene institucije disciplinarnog društva (tvornica, škola, zatvor, bolnica, socijalna služba), čiji su upravljači nalazili uporište u prestižu znanja/istine, gube učinkovitost i da stare podjele rada i subjektivnosti više ne proizvode održive modele pokornosti (Deleuze, 1992; Hardt i Negri, 2003; Han, 2020; Fraser, 2003).³⁵ Procesi disperzije modernih institucionalnih arhitektura moći – u kojima su važila pravila strogog rukovoditelja, znanstveno obrazovanog menadžera ili nadglednika normalnosti, nerijetko stroža i od samog zakona³⁶ – čine zastarje-

³⁴ "U eksperimentu 15, kada su dva eksperimentatora izdavala proturječne naredbe s komandnog stola, svako je djelovanje bilo blokirano, jer se viši autoritet nije jasno razaznao, pa posljedno tome nije bilo načina da se odredi kojim pravcem treba da se ide ... Da bi bilo djelotvorno, strujno kolo autoriteta mora biti oslobođeno takvih kratkih spojeva" (Milgram, 1990: 110).

³⁵ Hardt i Negri (2003) to artikuliraju kao prijelaz od modernog društva discipline prema post-modernom društvu nadzora; za Deleuzea (1992) to znači ulazak u otvoreno modularno društvo kontrole; a za Hana (2020) pak postdisciplinarno društvo uspjeha i "neuralnog nasilja".

³⁶ Disciplinska matrica upravljanja, omogućena na osovini znanje-moć (Foucault, 1994; Bidet, 2016), traži utemeljenje u zakonu, ali u svojoj primjeni nerijetko mora biti stroža od njega. Revni nadglednik i učeni rukovoditelj sankcioniraju i onda kada zakon nije prekršen i sredstvima koje zakon ni ne predviđa i čiju je primjenu teško dokazivati. Međutim, isto tako, ta

lima tehnologije dominacije temeljene na disciplini, odnosno osovini znanje/istina-moć (Han, 2020:19-22; Hardt i Negri, 2003: 32-34). Pojam post-istine nije ništa drugo nego odgovor kompetentnih elita čije se upravljačke privilegije muče s legitimacijom na temelju polaganja prava na istinitost. On je zakašnjeli krik ostataka tog disciplinarnog društva kakvog su nam svojedobno opisivali Foucault (1994) i Weber (2013), a čije tehnike vladanja počinju djelovati anakrono (Han, 2020: 19-22). Institucije u kojima je vladao disciplinarni poredak sve su više periferne u odnosu na širenje deterritorijalizirane i "virtualne" post-disciplinarne moći, kojoj su sve manje potrebni čvrsti institucionalni aranžmani u reprodukciji digitalnog, algoritamskog društva. Nostalgija za disciplinarnim društvom stoga čini konceptualni temelj diskursa post-istine.

Teško je ustvrditi znači li to da sada živimo u više ili manje slobodnijem društvu, ali "istina" kao suputnica modernih oblika moći polako gubi privilegirani položaj, svoju brižljivo čuvanu moć zapovijedanja. Za stručnjake nadležne za post-istinu to dovodi do viška demokracije i produbljivanja krize upravljivosti. Međutim, možemo li zamisliti da to predstavlja priliku za ekspanziju procesa demokratizacije? Završimo ovaj dio s navodom koji otvara raspravu za neko novo istraživanje: "Post-istinito nepoštivanje uspostavljenog autoriteta u konačnici je kompenzirano njegovom konceptualnom otvorenošću prema prethodno ignoriranim ljudima i njihovim idejama. Potiče ih se da dođu do izražaja i dokažu se na ovom proširenom terenu igre. U tom pogledu stanje post-istine označava trijumf demokracije nad elitizmom, premda onaj koji potencijalno naginje ravnotežu prema 'kaosu' nad 'redom'" (Fuller, 2018: 181).

Zaključak

Diskurs post-istine, koji upire prstom u postmoderniste kao jedne od krivaca za današnje stanje, tek je novo pomodno ime za ponavljajući narativ o krizi upravljivosti demokracija. Nadam se da sam to uspio pokazati rekonstekstualizirajući argumentaciju Izvještaja iz 1975. godine u okolnostima krize post-istine 2016., naime da je riječ o narativu korelativnom konjunkturama ekscesa demokracije. I Izvještaj i diskurs post-istine, unatoč kontekstualnim razlikama, dijele nekoliko suštinskih principa, a što daje za pravo da ih se obuhvati ovom intervencijom. 1) Oboje smatraju da demokracija upada u krizu ne zbog manjka demokracije nego zbog viška demokracije; 2) uzroke krize traže u procesima demokratizacije koji bujaju van uhdanih predstavničkih procedura i elitističko-stručnjačkih krugova; 3) zazivaju povratak logike disciplinarnosti moći kako bi se spriječilo širenje krize a mnoštvo dovelo u red; 4) uporno odbijaju zahvatiti okvir utjecaja globalnog kapitalističkog tržišta kao istovremeno unutarnjeg i vanjskog katalizatora krize.

Iz toga slijedi da post-istinito stanje najviše ugrožava one pripadnike društvene elite koji "ovlast za vladanje" izvlače iz pristupa "učenačkim kompetencijama" i blizini institucionalnog okvira distribucije obrazovnih certifikata i istraživačkih resursa (Rancière, 2008: 85; Fuller, 2018: 61; ali i Illich, 1980). Međutim, *istina* koju brane gore navedeni stručnjaci nema baš jasan sadržaj, riječ je nekoj zamišljenoj empirijskoj izvjesnosti, a jedino što je zajedničko njihovim koncepcijama jest da je u javnom prostoru izgovaraju kvalificirane osobe. Međutim, demokracija oduvijek

---

je moć često onemogućena u svojoj učinkovitosti upravo supostojanjem drugih oblika moći, posebice pravno-političkog oblika zaštite koji disciplinu (kao izvansudsku tehniku moći) katkada tumači kao prekoracjenje i zlouporabu ovlasti.

ima ambivalentan odnos s takvim tipom očevidne "empirijske" istine: u konačnici ostaje neodgovoreno pitanje tko će presuditi između suprotstavljenih tumačenja koja će neminovno iskrsnuti. Radi se o temeljnom problemu nesuglasnosti, kako ga definira Rancière, a za kojeg u modernom društvu i dalje nema trajnog rješenja: "Nesuglasnost ne označava sukob između onog tko kaže bijelo i onoga tko kaže crno. Ona je sukob između onoga tko kaže bijelo i onoga tko kaže bijelo, ali ne misli na istu stvar ili ne shvaća što drugi kaže o istoj stvari kada govori o bijelosti" (Rancière, 2015). Objektivnost se tada može uspostaviti samo ukoliko neka "treća strana" presudi u njihovom sporu, primjenjujući univerzalno valjani princip rasuđivanja neutralan spram partikularnog sukoba i pozivajući se na "objektivno stanje stvari" čija očiglednost njima izmiče (Laclau, 2008: 89).

Ta treća, nepristrana strana u modernom je društvu trebala biti *znanost*, odnosno eksperti kojima je tradicija prosvjetiteljstva povjerila privilegiju i zadaću da presuđuju o stvarima koje se, zbog svoje kompleksnosti ili važnosti, ne smije ostaviti na izbor demokratskom puku. Jesu li u tome uspjeli? Nemoguće je dati taj odgovor u okvirima ovog rada, čak niti adekvatno postaviti pitanje u svoj njegovoj širini. Međutim, vidimo da bitka i dalje traje – kriza modernosti i dalje progoni čovjeka demokracije. Paradoks je i dalje aktivan: demokracija treba kvalificiranu istinu, no s druge je strane uvijek u opasnosti da u njeno ime utemelji autoritativnu moć isključenu iz procesa demokratskog odlučivanja. Prijetnja stvaranja epistemološkog monopola predstavlja jednaki, ako ne i veći problem od nekontrolabilnih procesa demokratizacije koji prisiljavaju vladajuće elite na mrske kompromise – a te su nijanse nevidljive gore citiranim stručnjacima. Post-istina postavlja i pogrešna pitanja i sugerira pogrešne zastarjele odgovore na krizu puno stariju od nje same. Problem se neće riješiti ni ponovno otkrivenim žarom za discipliniranjem mnoštva ni intenzivnim nadzorom globalne digitalne javne sfere kako bi se povratilo povjerenje u hijerarhijski organizirani tip znanja. Ponuđeni recept za spas demokracije duboko je nedemokratski – treba suzbiti procese demokratizacije kako bi se bolje upravljalo demokracijama; treba ponovno vratiti prestiž autoritetima i nametanjem socijalne discipline ograničiti pristup privilegiranim područjima znanja i digitalnim komunikacijskim tokovima. To su temeljni zaključci diskursa post-istine kada ga se smjesti u širi kontekst krize upravljivosti demokracija i kada ga se natjera da se suoči s vlastitim proturječnostima.³⁷

³⁷ To također znači da diskurs post-istine ostaje slijep na krize uzrokovane manjkom demokracije.

Literatura

- Althusser, L. (2018). *Ideologija i ideološki aparati države*. Zagreb: Arkzin.
- d'Ancona, M. (2017). *Post-Truth. The New War on Truth and How to Fight Back*. London: Ebury.
- Barclay, H. (2020). *Država*. Zagreb: DAF.
- Bidet, J. (2016). *Foucault with Marx*. London: Zed Books.
- Blanuša, N. (2024). Teorija zavjera. U: K. Bovan, D. Širinić, i V. Raos (ur.), *Hrvatski birači – 30 godina političkog ponašanja i mišljenja* (str. 173-199). Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Brahms, Y. (2020). Philosophy of Post-Truth. *Institute for National Security Studies*. <https://www.inss.org.il/wp-content/uploads/2019/09/Philosophy-of-Post-Truth.pdf>
- Burić I., i Štulohfer, A. (2020). *Egalitarni sindrom. Sučeljenost kulture i društvenog razvoja?*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Chamayou, G. (2021). *The Ungovernable Society: A Genealogy of Authoritarian Liberalism*. Cambridge: Polity.
- Cosentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Order*. Palgrave Macmillan.
- Craik, P. B. (2019). The Weaponization of Postmodernism: Russia's New War with Europe. *LEQS Paper*, 146. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3431207>
- Crouch, C. (2018). *Postdemokratija*. Beograd: Karpos.
- Crozier M., Huntington S. P., i Watanuki, J. (1975). *The Crisis Of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission (Introduction and Conclusion)*. New York: New York University Press.
- Crozier, M. (1975). Western Europe. U: M. Crozier, S.P. Huntington, i J. Watanuki, *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission (Introduction and Conclusion)* (str. 11-58). New York: New York University Press.
- Cvrtila, L. (2019). Diskurs "post-istine": gdje je nestala istina u politici? *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 9(2), 65-98. <https://doi.org/10.20901/pp.9.2.03>
- Cvrtila, L. (2021). Post-istina između politike i teorije. *Analiza Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju*, 18(1), 393-406.
- Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October*, 59, 3-7. <http://www.jstor.org/stable/778828>
- Dell'Utri, M. (2020). Consequences of Postmodernism. U: E. Dobbins, M. Piga, i L. Manca (ur.), *Environment, Social Justice, and the Media in the Age of the Anthropocene* (str. 215-228). Lanham: Lexington.
- Derrida, J. (1976). *O gramatologiji*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Dolenec, D. (2014). Preispitivanje "egalitarnog sindroma" Josipa Županova. *Politička misao: časopis za politologiju*, 51(4), 41-64.
- Enroth, H. (2023). Crisis of Authority: The Truth of Post-Truth. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 36, 179-195. <https://doi.org/10.1007/s10767-021-09415-6>

- Feyerabend, P. (1987). *Protiv metode. Skica jedne anarhističke teorije spoznaje*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Flatscher, M., i Seitz, S. (2020). Latour, Foucault, and Post-Truth: The Role and Function of Critique in the Era of the Truth Crisis. *Le foudaldien*, 6(1), 1-23. <https://doi.org/10.16995/lefou.83>
- Forbes Breaking News* (2022). Ted Cruz Questions Witness On Gender Affirmation Surgery For Minors, <https://www.youtube.com/watch?v=7Y2NqBRUjko>
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna: rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Foucault, M. (2013). *Povijest seksualnosti I: Volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
- Fraser, N. (2003). From Discipline to Flexibilization? Rereading Foucault in the Shadow of Globalization. *Constellations*, 10(2), 160-171.
- Friedman, J. (2023). Post-Truth and the Epistemological Crisis. *Critical Review*, 35(1-2), 1-21. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08913811.2023.2221502>
- Fuller, S. (2018). *Post-Truth. Knowledge as a Power Game*. London i New York: Anthem.
- Goffman, E. (2011). *Azili. Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno oboleme i drugih utočenika*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Hacking, I. (2004). Between Michel Foucault and Erving Goffman: between discourse in the abstract and face-to-face interaction. *Economy & Society*, 33(3), 277-302.
- Han, B.-C. (2017). *In the Swarm: Digital Prospects*. MIT Press.
- Han, B.-C. (2020). *Društvo umora*. Zagreb: Mizantrop.
- Hardt, M., i Negri, A. (2003). *Imperij*. Zagreb: Arkzin.
- Hardt, M., i Negri, A. (2009). *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba imperija*. Zagreb: Multimedijalni institut.
- Harsin, J. (2015). Regimes of Posttruth, Postpolitics, and Attention Economies. *Communication, Culture and Critique*, 8(2), 327-333. <https://doi.org/10.1111/cccr.12097>
- Harsin, J. (2018). Post-Truth and Critical Communication Studies. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford: Oxford University Press.
- Horsthemke, K. (2017). '#FactsMustFall'? – education in a post-truth, posttruthful world. *Ethics and Education*, 12(3), 273-288. <https://doi.org/10.1080/17449642.2017.1343620>
- Huntington, S. (1975). Chapter III: The United States. U: *The Crisis Of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission* (Introduction and Conclusion). New York: New York University Press.
- Hussain, A. (2019). Theorising Post-Truth: A Postmodern Phenomenon. *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, 42(1), 150-162.
- Hyvönen, A.-E. (2018). Careless Speech: Conceptualizing Post-Truth Politics. *New Perspectives*, 26(3), 31-55. <https://doi.org/10.1177/2336825X1802600303>
- Illich, I. (1980). *Dole škole*. Beograd: BIGZ.
- Illing, S. (2019). The post-truth prophets. *Vox*, 16. studenog. <https://www.vox.com/features/2019/11/11/18273141/postmodernism-donald-trump-lyotard-baudrillard>

- Kakutani, M. (2018). *The Death of Truth: Notes on Falsehood in the Age of Trump*. Tim Duggan Books.
- Kalpokas, I. (2019). *A Political Theory of Post-Truth*. London i New York: Palgrave Macmillan.
- Kelsen, H. (2012). *Obrana demokracije*. Zagreb: Naklada Breza,
- Kien, G. (2021). Postmodernism Trumps All: The World Without Facts. *Qualitative Inquiry*, 27(3-4), 374-380. <https://doi.org/10.1177/1077800420918892>
- Krasni, J. (2020). How to hijack a discourse? Reflections on the concepts of post-truth and fake news. *Humanities and Social Sciences Communications*, 7(1), čl. br. 32. <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0527-z>
- Krstić, P. (2022). Skrivena povijest post-istine. *Filozofska istraživanja*, 42(4), 803-819.
- Kuhn, T. S. (2013). *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Kurelić, Z. (2002). *Liberalizam sa skeptičnim licem. Nesumjerljivost kao politički pojam*. Zagreb: Barbat.
- Kursar T., i Vukojević, I. (2013). Varijante postdemokracije. *Političke perspektive*, 3(1), 23-38.
- Laclau, E. (2008). The Defender of Eventuality: An Interview by Athena Avgitidou and Eleni Koukou. *Intellectum*, (5), 85-95.
- Latour, B. (2004). Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225-248.
- Lévi-Strauss, C. (1989). *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.
- Lichtenberg, J. (2021). Lies, Bullshit, False Beliefs, Ignorance, Skepticism: Some Epistemic Fallout of Our Political Time. *Political Epistemology*, 1, 13-21.
- Lytard, J. F. (2005). *Postmoderno stanje. Izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis-grafika.
- McIntyre, L. (2018). *Post-Truth*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Milgram, S. (1990). *Poslušnost autoritetu*. Beograd: Nolit.
- Mounk, Y. (2023). *The Identity Trap*. New York. Penguin Press.
- Neiman, S. (2023). *Left Is Not Woke*. Cambridge: Polity.
- Newman, S. (2022). Post-Truth and the Controversy over Postmodernism. Or, was Trump Reading Foucault? *Continental Thought and Theory. A Journal of Intellectual Freedom*, 3(4), 54-72. <http://dx.doi.org/10.26021/13018>
- Newman, S. (2023). Post-Truth, Postmodernism and the Public Sphere. U: M. Conrad, G. Hálfdanarson, A. Michailidou, C. Galpin i N. Pyrhönen (ur.), *Europe in the Age of Post-Truth Politics Populism, Disinformation and the Public Sphere* (str. 13-30). Cham: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-031-13694-8_2
- Oxford Dictionaries* (2016). Word of the Year 2016. <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>
- Petković, K. (2013). *Država i zločin. Politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012*. Zagreb: Disput.
- Platon (2023). *Država*. Beograd: Kozmos.
- Ranciére, J. (2008). *Mržnja demokracije*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Ranciére, J. (2015). *Nesuglasnost: politika i filozofija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Rosenfeld, S. (2018). *Democracy and Truth: A Short History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Salgado, S. (2018). Online media impact on politics. Views on posttruth politics and postpostmodernism. *International Journal of Media & Cultural Politics* 14(3), 317-331. https://doi.org/10.1386/MACP.14.3.317_1
- Saussure, F. (1989). *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: Artresor.
- Sokal A., i Bricmont J. (1999). *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science*. London: Picador.
- Štulhofer, A., i Burić, I. (2015). Je li egalitarni sindrom samo teorijska fantazija? Empirijski hommage Josipu Županovu. *Politička misao : časopis za politologiju*, 52(3), 7-31.
- Varoufakis, Y. (2023). *Technofeudalism: What Killed Capitalism*. New York. Melville House.
- Vries, J. (2017). Bruno Latour, a veteran of the 'science wars,' has a new mission. *Science*, 10. rujna. <https://www.science.org/content/article/bruno-latour-veteran-science-wars-has-new-mission>
- Weber, M. (2013). *Vlast i politika*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Wight, C. (2018). Post-Truth, Postmodernism and Alternative Facts. *New Perspectives*, 26(3), 17-30. <https://doi.org/10.1177/2336825X1802600302>
- Williams, C. (2017). Has Trump Stolen Philosophy's Critical Tools? *The New York Times*, 17. travnja. https://www.nytimes.com/2017/04/17/opinion/has-trump-stolen-philosophys-critical-tools.html?_r=0
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. London: Profile Books.

The Legacy of Postmodernism in the Era of Post-truth: A New Version of the Crisis of Governability of Democracies

Abstract In the paper, the author examines the thesis that postmodern theories contributed to the onset of the post-truth era. The critique is carried out by situating the discourse of post-truth within a broader and older contextual framework of the narrative about the crisis of governability of democracies. The reference point for this contextual expansion is a report written for the Trilateral Commission in 1975 entitled *The Crisis of Democracy: On the Governability of Democracies* (Crozier, Huntington, and Watanuki). The paper highlights the similarities of the language and conceptual relations between the two narratives about the crisis. The discourse of post-truth is then rearticulated as a recurring narrative of the general crisis of governability caused by the "excess of democracy". It is also interpreted as a belated reaction to the transformation of the type of power in modern society, based on the authority of knowledge/truth, which is now claimed to be in crisis, partly due to the burden of the postmodern legacy. The discourse about entering the post-truth era is, ultimately, understood as a kind of nostalgia for a hierarchical, centralized model of knowledge/truth distribution.

Keywords post-truth, postmodernism, democracy, disciplinary power, crisis

Kako citirati članak / How to cite this article:

Jerbić, V. (2024). Naslijeđe postmodernizma u eri post-istine: nova inačica krize upravljivosti demokracija.. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 21(1). 221-246. <https://doi.org/10.20901/an.21.07>

